

Stabilitet – Labilitet

Tanker om den middelalderlige landsby: Tårnby

Af Ditlev L. Dall Mahler

1. Indledning

Arkæologisk belysning af »middelalderlandsbyen« har det i høj grad svært.¹ Det har sine årsager, idet det er dyrt, besværligt og til tider umuligt på grund af eksisterende bebyggelse at foretage udgravninger, hvis der ikke er tale om nedlagte eller flyttede landsbyer. Her kan bevaringsforholdene til gengæld være dårlige bortset fra spor efter stolper: Syldstenene plyndrede og landsby- tomten udsat for dyrkning. Når muligheden byder sig eller kræver det i henhold til Museumslovens §26, gælder det om at gribe chancen, krydse fingrene for bevaringsforholdene og skabe den fornødne økonomi.

I Tårnby på Amager opstod i 1993 en sådan § 26 situation, som berører godt 5.000 m² af yderkanten af den gamle landsbykærne.² Udgravningerne (fig. 1), som startede i 1993, ventes afsluttet til efteråret 1994. Selvom kildematerialet endnu ikke er bearbejdet, endsiges færdigudgravet, giver det grundlag for preliminaire overvejelser, som jeg kort skal skitsere nedenfor.

Men først en kort beskrivelse af vores viden om den gamle Tårnby landsby generelt.

2. Tårnby i de skriftlige kilder

Tårnby er velbelyst og analyseret i litteraturen af dr.phil. Karl-Erik Frandsen,³ hvilket gør det muligt at komme tæt ind på landsbyen. Omkring år 1800 be-

stod Tårnby af ca. 20 gårde liggende i række nord for kirken. Øst for gårdrækken lå markerne på god morænejord, som i 1682 opgøres til 314 tønder land op til en afstand af ca. 2 km fra landsbyen. Vest for gårdrækken lå nærmest kålhaver dernæst de udstrakte græsningsområder i form af Amager Fælled. I følge 1682 opgørelsen bestod Tårnby da af 12 gårde fordelt på 21 brug og 19 husmænd, i alt 4 bol. Boltallet genfindes i en kilde fra 1370.⁴ På grund af den gunstige placering med mulighed for et stort husdyrhold blev marken drevet som alsædebrug med byg, og kun på de fjerneste agre dyrkedes havre.

Tårnby (fig. 2), nævnes første gang i de historiske kilder i 1135, hvor kong Erik Emune blandt andet jordegods overdrager kirken i Lund 1 bol i »Thornby«. Næste gang landsbyen nævnes, er det i 1186 i forbindelse med bekræftelsen af ærkebisk

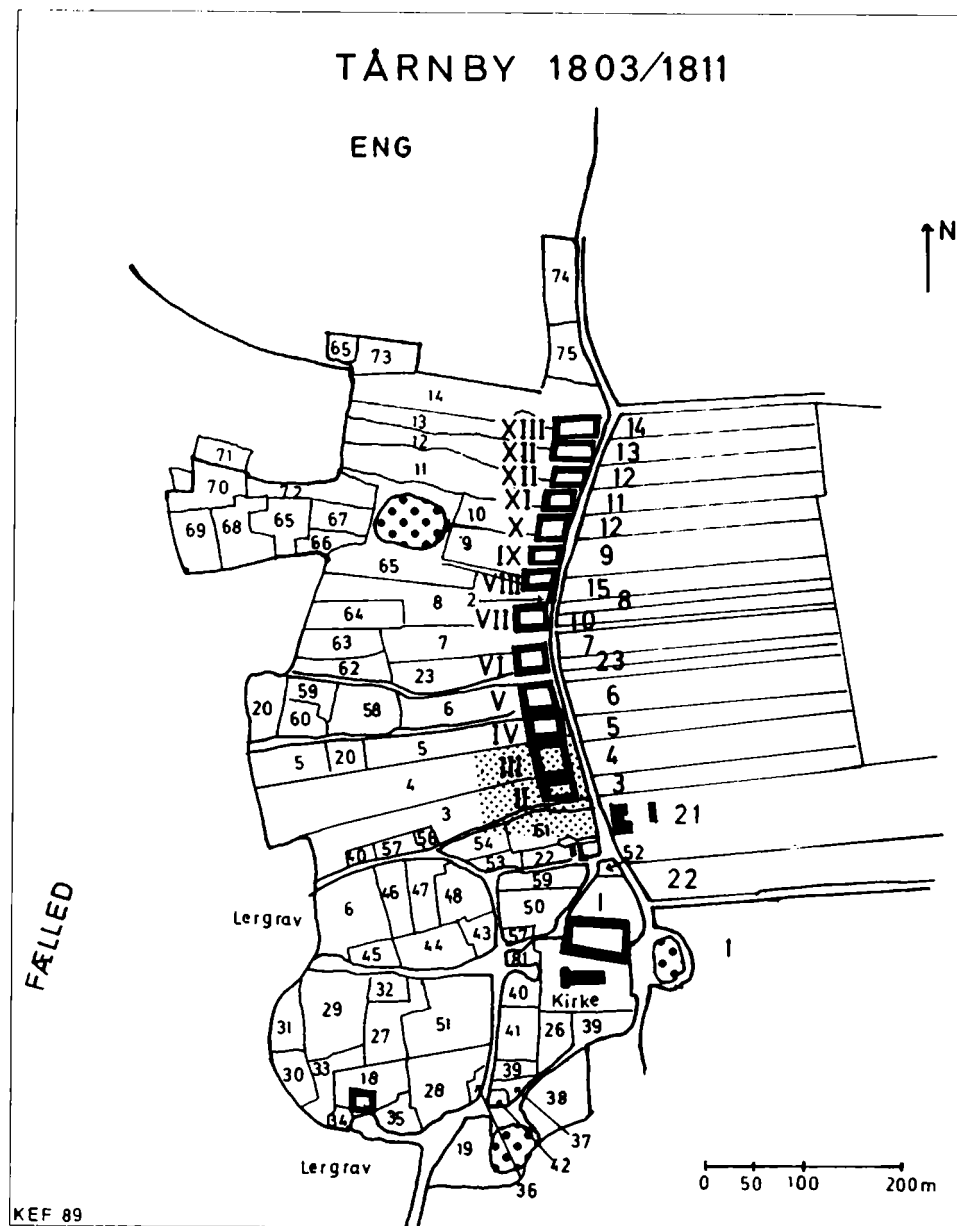
Fig. 1. Dele af udgravningerne set mod vest. Midt i billedet arbejdes med kulturlag og bygningsspor fra 12-1300-tallet. Mod nord ligger jordbunkerne på matr. 3a. Mod vest og syd er jorden delvis rømmet af til undergrunden. Foto 457b/h20-4. Foto Mette S. Kristiansen medio juli 1994.

Sammenlignet med Ledøje kirke, hvor brydegården ligger umiddelbart vest for kirken, er det muligt, at dette kan være sporene efter det middelalderlige Borgby.

Vedrørende kirken gentages bekræftelsen af Absalons gods- overdragelse flere gange i de efterfølgende år, hvor Tårnby kirke i 1192 betegnes som »kirken på Amager«. ⁶ Dette kan tolkes således, at

Fig. 2. Sammentegnet kort af opmålinger fra 1803 og det officielle matrikelkort fra 1811. Bygningerne er angivet, som de findes på 1803-kortet, og gårdnumrene (svarende til matrikelnumrene i matriklen 1688) er markeret med romertal. De -nye- matrikelnumre er angivet med arabertal. Med prikket signatur er markeret byens tre oprindelige gadekær. Tekst og tegning K.E. Frandsen 1989 s. 21, fig. 5.

– Udgravningerne er foretaget på matr. 3 og 61, markeret med raster; vest for kirken er der foretaget prøveudgravning på matr. 40 (=Fru Olsens hus-).

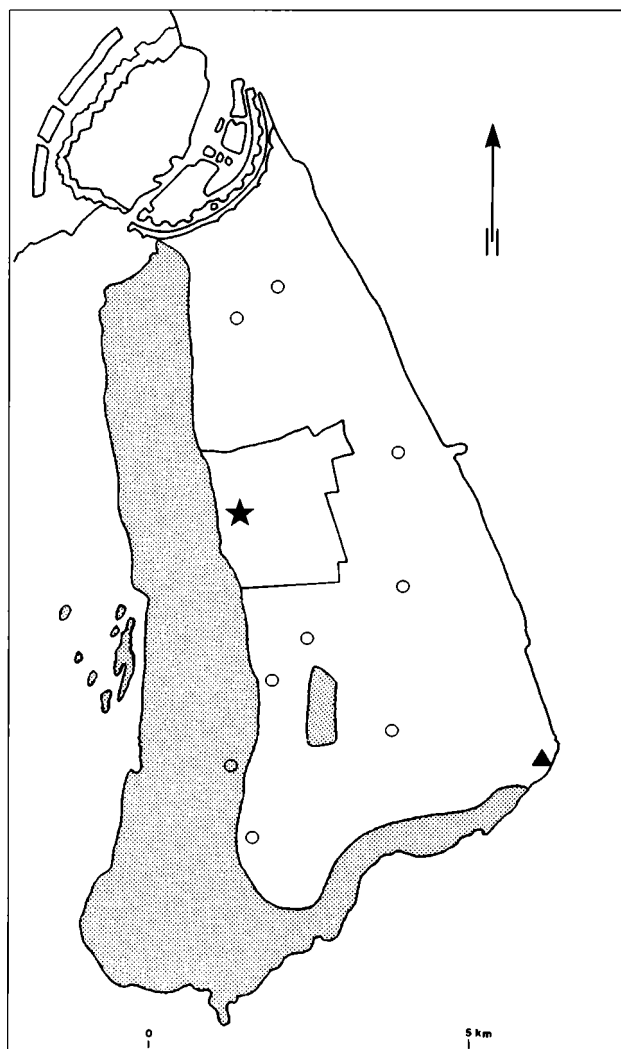

Fig. 3. Amager: ★ : Tårnby; ▲ : Dragør; ○ : Øvrige landsbyer på Amager. Enge og fælder markeret med raster. Efter Frandsen 1984, bd. I, kort 1.

Tårnby kirke frem til mindst 1313, hvor udsagnet gentages, var Amagers eneste kirke. Kirken er speci-

el, idet bygningsarkæologiske undersøgelser viser, at den oprindelige 1100 tals kirke har haft et eller to vesttårne samt et stormandsgalleri.⁷

Skuer vi lidt videre over det flade Amager land ligger det gamle udskibningssted til Saltholm ved Kastруп små 4 km øst for Tårnby (fig. 3). Foruden yderligere græsningsressourcer har Saltholm budt på glimrende kalksten for magtfuldes mere varige byggeri. Tårnby selv har haft dårlige besejlingsforhold, idet der vest for de udstrakte strandenge har været flere kilometer lavt vand. Derimod har det lavvandede område været et vigtigt ressourceområde for bl.a. netfiskeri. Mod Øresundskysten ligger Dragør, der fra 1340'erne hvert år i sildesæsonen har været et internationalt mødested i konkurrence med Skanør og Falsterbo.⁸ Fra 1400-tallet får København stigende betydning og befolkningstal, og det administrative center udgør således den anden pol i spændingsfeltet Dragør – Tårnby – København. Modsætningen by-land og dermed Tårnby som leverandør for den non-agrar befolkning i byen og på marked må på et tidligt tidspunkt have præget landsbyen. Hvordan og i hvor høj grad er det for tidligt at sige, men de arkæologiske resultater skal alligevel kort nævnes.

3. De arkæologiske levn juli 1994

Tårnby har været stationær siden middelalderen. Kulturlagene har derfor været beskyttet imod ødelæggelse af nyere tids dyrkning og de velbevarede kulturlag har en tykkelse på ca. 1,5 m, og heraf kan bebyggelseslevnene have en tykkelse på 70 cm.

Hovedparten af tre matrikelnummre berøres af Øresundsforbindelsen: Dele af matr. nr. 3, 4 og 61.⁹ Nordligst ligger matr. 3a, hvor der indtil vinteren 1990/91 lå to længer af en gård opført efter en

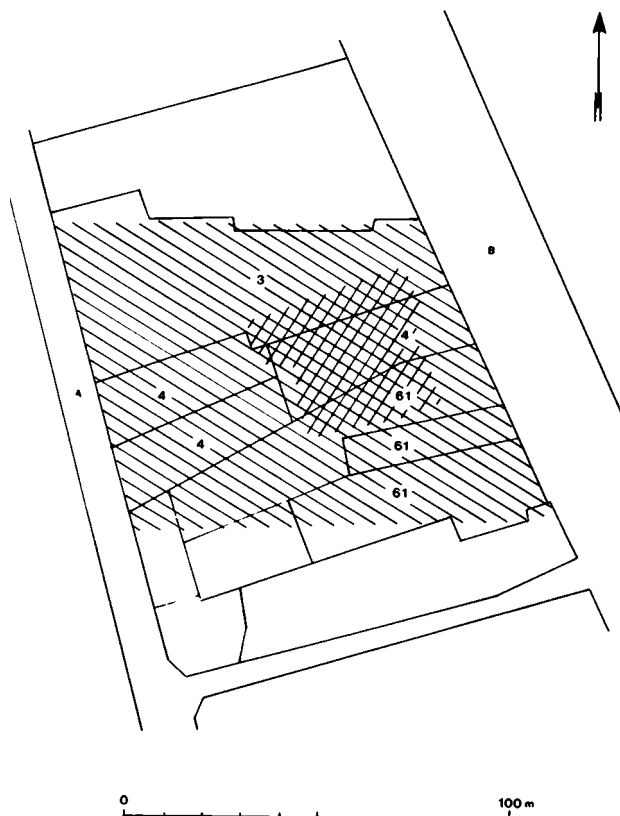

Fig. 4. Det berørte område i landsbyen samt krydsskraveret placering af gårdskomplekserne fra 1200-tallet og frem. Området afgrænses mod vest af Vestre Bygade (A) og mod øst af den nuværende Englandsvej (B). Tegning: DM 1994.

brand i 1858. Da arealet var frit tilgængeligt startede udgravningerne med disse ca. 1500 m². Da udgravningsfelternes placering således er bestemt af ekspropriationer og nedrivningsplanerne for de eksisterende ejendomme, skal det endelige overblik over de arkæologiske levn stykkes sammen lidt efter lidt og endnu mangler nogle brikker. Nedenstående ud-

drag af de arkæologiske resultater bygger hovedsageligt på udgravningen af matr. 3a i 1993 suppleret med iagttagelser fra 1994.

Kulturlagene er udgravet i to tempi: Fase et bestod i afrømning af de øverste 30-50 cm moderne muld og forstyrrelser for at afdække de ældre bygningslevn. Herefter er disse levn udgravet. Fase to bestod i afrømning af den resterende muld i form af oprindeligt vækstlag og en mulig dyrkningshorisont under de middelalderlige bygningslevn, hvorpå aktivitetssporene i undergrunden er registreret og udgravet.

Efter den første afrømning af overjorden (fig. 4), fremstod udgravningsfladen i ca. to halvdele, en østlig og en vestlig. De østlige 35 m udgøres af et plateau kun lidt skrånende mod vest, medens den vestlige halvdel generelt har et større fald. På kanten til plateauet ligger sten og spor efter grøfter dateret til 17-1800-tallet.

Næsten alle de middelalderlige og efterreformatriske strukturer og bygningslevn ligger på den østlige del, herunder jordgravede kældre, brønde, hegn og bygningsrester. De over 30 bygningslevn koncentrerer sig på den østligste del af arealerne på et ca. 40 gange 35 m² stort område strækkende sig fra den sydøstlige del af matr. 3, den østlige del af 4 og den nordøstlige del af 61, og flere af bygningerne er tydeligvis samtidige. Indenfor dette afgrænsede område er der en koncentration af middelalderlige levn på begge sider af matrikelskellet 3-4,¹⁰ hvor gulv- og smudslag samt sy

mere ustabile forgænger fra 1100-tallet, som er afdækket i undergrunden. Der er med få undtagelser tale om huse med velbevarede gulvlag sat på stensyld og stolpebærende sten. Der er fundet en del brændt lerklining, som giver et billede af vægkonstruktionerne. Man må formode, at der også har været træbyggede vægge, men de har ikke kunnet erkendes arkæologisk. Derimod kan det konstateres, at der ikke har været anvendt tegl i eventuelle bindingsværkskonstruktioner.

Dateringsmæssigt kan husene foreløbigt inddeles i tre faser, hvor de lidt brede dateringer hviler på arkæologisk fundmateriale.

Husene fra 1600-1800-tallet blev delvis bortgravet med maskine i 1993, men ændret strategi i 1994 har afdækket velbevarede levn efter nedbrændte stuehuse med spor efter køkken, ovne, bænke og skillevægge. Hertil er der afdækket brønde og en møddingsbrolægning vendende mod øst mod den nuværende Englandsvej. Mærkeligt nok mangler gårdfacaden mod øst, som ellers delvis er dokumenteret på matrikelkortet fra 1811, men spor efter facaden er formentlig fjernet i nyere tid.

Blandt 1300-1400-tallets huse må fremhæves et velbevaret, vinkelbygget hus på matr. 3^a med tilhørende mindre huse. Nordfløjen er funktionsopdelt med laderum, gangarealer, køkken/opholdsrum foruden andre ikke funktionsbestemte rum. Der er hovedsageligt tale om syldstenssatte huse med forholdsvis store syldsten. Et af udgravningens tre til fire stolpebyggede huse tilhører denne fase. Endelig er der konstateret adskillige plyndrede pikstensbrolægninger, men deres funktion i eventuelle stalde eller gårdspladser er endnu ikke afklaret.

I 1200-1300-tallet ligger anlæggenes nordlige afgrænsning nogle meter længere mod syd. Vægkon-

struktionen synes nu kun delvis at bestå af mindre syldsten, og fodremme lagt direkte på jorden udgør sandsynligvis resten af vægforløbet.

Ud over husene skal brøndene nævnes, hvoraf en i 1994 indeholdt en del trægenstande fra en 1400-tals opfyldning heriblandt to høyle og dele af en ard. Vest for bygningslevnene blev der fundet syldsten med udjævningslag af brændt lerklining samt lerlag. Området har samme karakter som de nord på grunden udgravede udendørs aktivitetslag. I udjævningslaget blev der fundet rester af en sammennaglet, nu borttrådnnet, trækonstruktion på ca. 1 gange 2,30 m. Herunder blev fundet to påbegyndte brønde, den ene fra 1600-tallet. Klinknaglerne er udtaget til næ

ker personligt tilbehør og brugsgenstande. Hertil kommer enkelte bygningsfragmenter (genbrugsmaterialer fra ombygninger af kirken?) samt en del brændt lerklining. Enkelte stykker viser rester af et farvepigment fra kalkning.

Til det personlige udstyr kan nævnes kamme og knapper, perler af glas og rav samt bæltespænder. Til dagligdagens brugsting hører jerngenstande i form af knive, en saks, håndværktøj og selvfølgelig mængder af søm, spir og nagler. Dertil kommer kværnstensstykker af granatgnejs, hvoraf fire er hele eller større stykker, bageplader af norsk skifer samt en del slibesten af glimmerskifer. Af mere specielle genstande skal fremhæves en netbøder, lystertænder, fiskekroge, klædeplomber, randstykker fra malmgryder, mønter og bemalet vinduesglas. Endelig er der benskojter, tenvægte, bennåle og -prene samt enkelte væbevægte af ler.

Keramikken udgør den største genstandsgruppe. Der er optaget ca. 25 kg keramik fra 1993-gravningen, der dateringsmæssigt strækker sig fra 1200-1700-tallet, dog overvejende fra middelalderen. Rødbrændt glaseret keramik af forskellige typer dominerer, både kogegrej og bordtøj som højdekorerede kander. Der er et lille indslag af sortbrændt keramik samt importerede kander, overvejende stentøj fra Tyskland og enkelte skår af flamsk keramik.

Der er ved 93-udgravningen optaget ca. 40 kg faunamateriale, og her skal specielt nævnes en del fiskeknogler, som er fremkommet ved soldning. En foreløbig gennemgang af et ganske lille udsnit af knoglematerialet viser tilstedeværelsen af de almindelige husdyr som kvæg, får, svin, hest, hund, høns, og due (tamdue?). Fiskeknoglerne er interessante idet alle de påviste arter kan fanges ved kystnært fiskeri og i garn: Småtorsk, rødspætte, skrubbe, ising,

små-ål og sild.¹¹ Foruden soldning er der taget 5-600 l prøver til makrofossil-analyser og pollen.¹²

Under bygningslevnene fra 12-1300-tallet registreres en bevaret lagfølge bestående nederst af en oprindelig væksthorisont, muligvis en strandengs/-overdrevsdannelse, idet niveauet er ca. 2,5 m over havet. Herover ligger et gruset, humøst lag, som kan være sporene efter en humificeret dyrkningshorisont. På arealets vestlige og sydlige halvdel er dette lag ikke bevaret, og fortolkningen er ikke endelig, men skal bekræftes af kommende jordanalyser

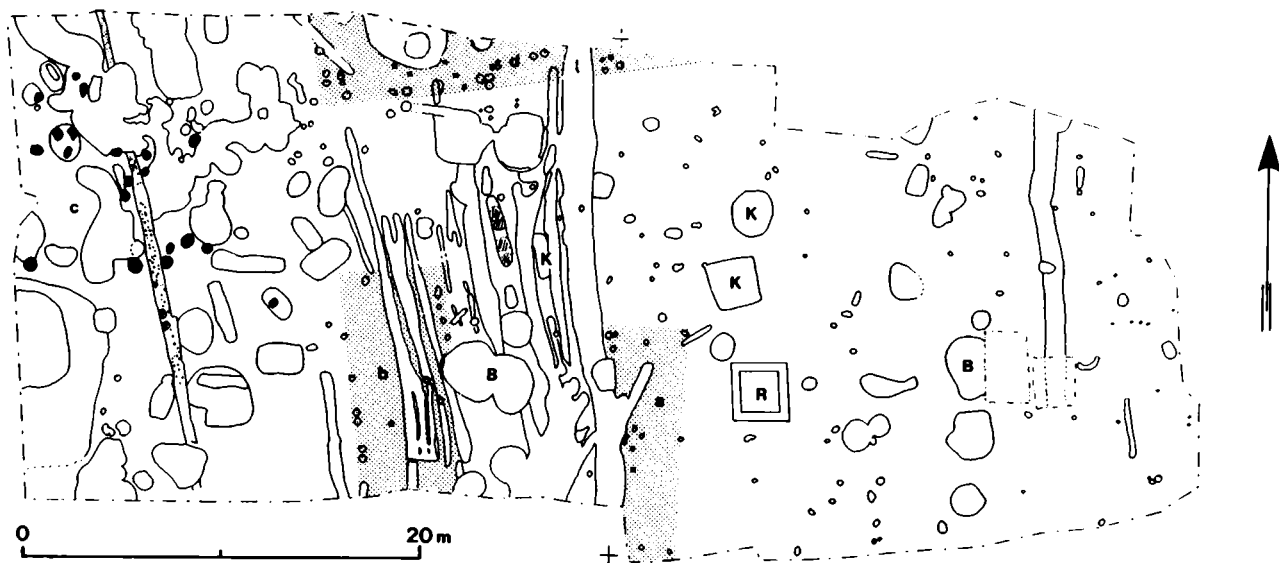

Fig. 5. Aktivitetsspor i undergrunden på matr. 3a udgravet i 1993. B: brønde; K: Jordgravede kældre; R: Recent; a-d sammenhængende strukturer, hvor a og b i 1994 er omtolket til at være spor efter parallelløbende stolperækker (hegn?). Tegning P. Schiellerup & D. Mahler 1994.

vestlige del af arealet er fyldt med humificeret materiale, som kan være dannet på stedet, således at enkelte af grøfterne har stået åbne. På hvilken side volden af opgravet jord fra grøften har ligget kan ikke afgøres. Østligt på matr. 3 løber endnu en grøft, der på den vestlige side er foret med strandtørv, og den har øjensynlig stået åben, idet der er spor efter en langsom sedimentering i bunden. Denne grøft er muligvis en åben afvandingsgrøft, idet undergrunden på stedet ligger i ca. kote 2,5. Alle grøfterne har således ikke nødvendigvis samme funktion, men det vestlige risgærde peger på en sandsynlig fortolkning af de fleste grøfter: Gårds- eller toftegrænser.¹¹ Afbrydelserne i grøftforløbene kan for nogle af grøfternes vedkommende skyldes reelle åbninger eller

indgange i afgrænsningen. I andre tilfælde er der tale om afbrydelser på grund af bevaringsforholdene. Paralleller støtter denne tolkning af i hvert fald en del af grøfterne/gærdeforløbene.¹⁵ Grøfterne er vanskelige at datere, men hvor iagttagelser er mulige er de stratigrafisk ældre end 1200 tals husene.

Foruden grøfterne udgravedes på matr. 3 fire områder med sammenhængende strukturer, hvoraf to formentlig er relativt spinkle og fragmenterede bygningslevn. Mod vest udgravedes en samling af store, ret dybe stolpehuller der angiver en eller flere konstruktioner. Rester af en fægyde har været foreslået, men der er snarere tale om spor efter øst-vest-vendte bygninger. I 1994 er der yderligere udgravet spor efter både to og treskibede bygninger på matr. 61.

Størrelse og form især af de bedst bevarede bygninger kan passe med en middelalderdatering.¹⁶ Der, hvor der er stratigrafi med de overliggende 1200-tals huse, er de stolpebyggede bygningsrester og relaterede aktiviteter ældre, og det vil ikke være urimeligt at placere denne byggeaktivitet i 1100-tallet. Efter al sandsynlighed er der tale om sporene efter en gård bestående af flere bygninger og i flere faser.

For at afrunde de arkæologiske resultater, som de foreligger i skrivende stund, bør udgravningen af de vikingetidige levn kort refereres. ca. 80 m øst for de middelalderlige 12-1300 tals levn, på den anden side af Englandsvej afdækkedes to bygningskonstruktioner på den senere middelalderlige ås kaldet »tofterne«.¹⁷ Begge huse er treskibede, og det største på ca. 30 m's længde har buede langvægge og lige gavle. Den anden bygning er noget kortere. I sporet efter en tagbærende stolpe i det store hus sad et større fragment af en bolleformet klæberstensgryde.¹⁸ Udgraveren foreslår første halvdel af vikingetiden som datering.

4. Fra fortelandsby til gårdrække

Ud over en lang række spørgsmål af byggeteknisk art, om byggeskik og om oldsagernes art, mængde og fordeling rejser de udgravede arkæologiske levn en interessant problemstilling om kontinuitet og diskontinuitet.¹⁹ Vi kan iagttagende, at fra 1200-tallet og frem er der pladskontinuitet for bygningslevnenes vedkommende. Bygningsresterne ligger for en stor dels vedkommende på samme sted, hvilket ligefrem har ført til dannelse af en slags gårdhøjning bestående af gulv-, tag- og andet byggemateriale. Oven på de nedbrændte eller sammensunkne, rydede bygninger bygges de nye. Vi kan ikke beviseligt fremføre, at

der er tale om en og samme gård, hvor der først med mageskiftet i 1850'erne sker et brud, men tanken er nærliggende. Derimod virker den ældre, stolpebyggede bebyggelse med formodet datering til 1100-tallet langt mere ustabil, hvilket ikke alene kan tilskrives bevaringsforholdene. Jeg opfatter disse bygningslevn som rester af en gårdsenhed, som rykker rundt indenfor et begrænset område. Dette område kan være afgrænset af grøfter, således at der i 1100-tallet er tale om en delvis labil gård, som rykker rundt på den stabile tofte, og først med 1200-tallet fikses dernæst gården. Gården ligger lidt tilbagetrukket fra den nuværende Englandsvej på – hvad vi med forsigtighed kan formode er – den østlige tredjedel af toften. Først meget sent

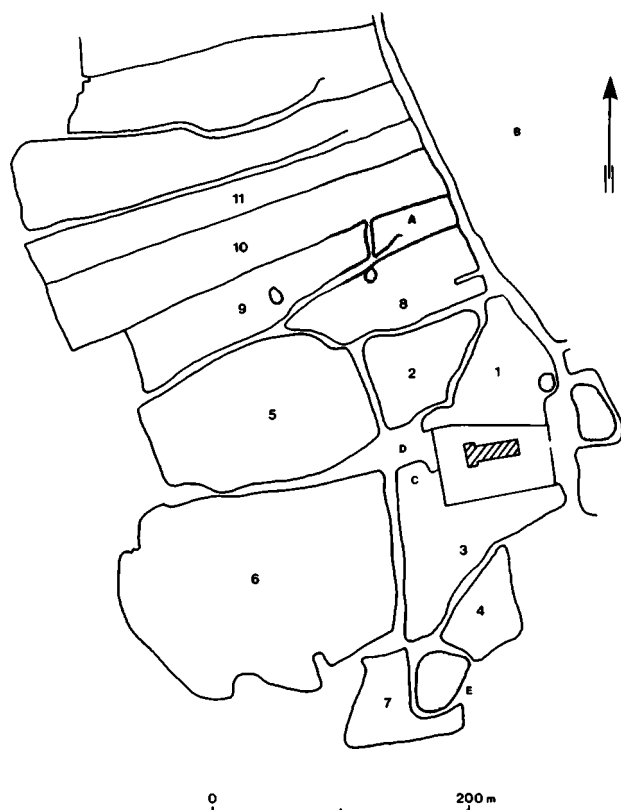

Fig. 6. Udtægning af den sydlige del af Tårnby landsby delvis renset for opsplitninger af matrikelskel. A: Udgravet område; B: Vikingetidige bygningslevn; C: »Fru Olsens hus« prøvegravning SØL 476; E: Gadekær. Tegning: DM 1994.

te mønster kan følges tilbage til 1688. Mønsteret giver sig særligt til kende nord for gård 8-9 (matr. 61 og 4) i form af aflange matrikler, udparcellerede strimler med hver deres fægyde eller fælles fægyde. Man fornemmer en overordnet plan. Gårdrækken følger skellet med vangene mod øst og kålhaver og fælled mod vest.

Omkring kirken er billedet helt anderledes, kaotisk, dynamisk. Kirken ligger centralt omkranset af fægyder, som har ført til de enkelte gårde og givet kvæget adgang til fælleden og bønderne adgang til vangene. Netop denne modsætning i landsbyens struktur gav inspirationen til at forsøge en retrospektiv analyse for om muligt at afdække den ældste landsbystruktur.²⁰ Det største problem med den slags analyser er de manglende kildekritiske muligheder, så resultatet vil fremstå ved sin egen sandsynlighed indtil eventuelle arkæologiske undersøgelser kan be- eller afkræfte hypotesen.

Fægyderne afgrænser større og mindre sammenhængende områder, som i 1811 er helt opdelt i små huslodder. Denne del af landsbyen fremviser et radikalt andet bebyggelsesbillede. På udtegningen er områderne nummereret for at lette overblikket i analysen (fig. 6).

I det følgende bruges ordet »oprindelig« for landsbyens ældre faser forud for 1688-billedet. Gård 1 (fig. 6), er præstegården. Sammen med områderne 3 og 4 kan de udgøre en helhed, dvs. en oprindelig samlet tofte. Hvad areal 2 angår er der to muligheder, idet

Til det oprindelige landsbybillede hører også fort. Den er på matrikelkortet fra 1811 kun bevaret på et mindre areal vest for kirken. Oprindeligt må alle tofter have haft direkte adgang til fort.

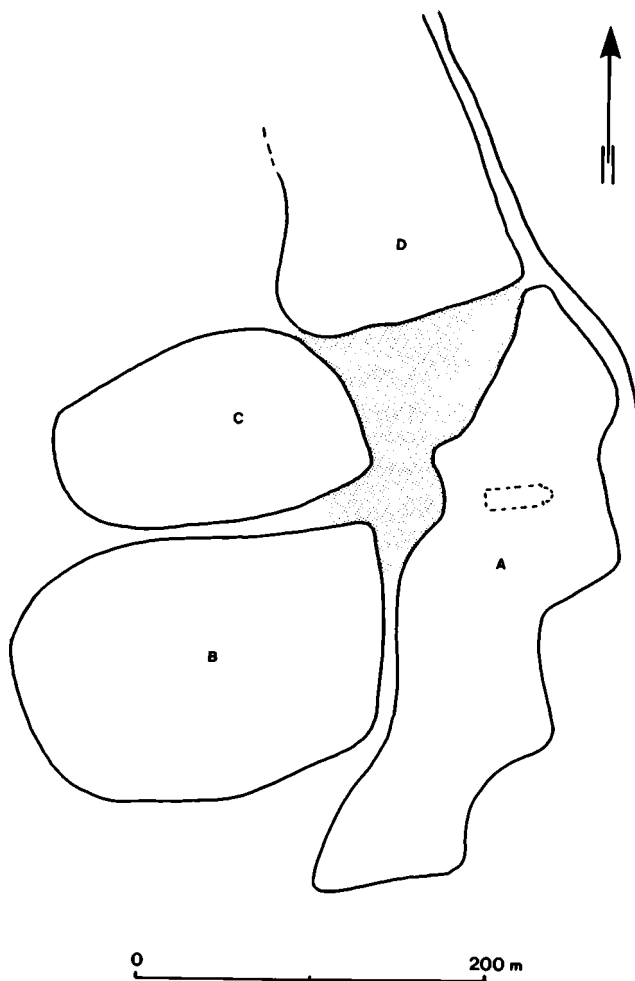
Toft nr.9 lægger sig ubesværet nord for 8. Problemet opstår med områderne 10-11, som sikkert har udgjort en gård tilsammen, men opdelt senere. Ved opdeling får 10 problem med fægyde, som skydes skråt igennem 9. Denne fægyde er stratigrafisk yngre end 9. På område 10 kan de stationære gårde arkæologisk følges tilbage til midten af 1200-tallet, således at disse gårde i dag ligger tværs over skellet mellem 9 og 10. 9 og 10 har derfor oprindeligt udgjort (del af) en tofte.²¹

Vikingetidens bygninger er som nævnt fundet øst for Englandsvej umiddelbart over for gård 10. I forhold til de stationære middelalderlevn er der med andre ord et tomrum fra vikingetid og til 1200-tallet. Hvor er de 2-300 år henne i landsbybilledet?

1000- og 1100-tallets Tårnby kan være repræsenteret ved fire tofter (gårde), nemlig områderne 1, 3 og 4 (en gård med en tofte på ca. 200 gange 75 m²).²² På denne tofte opføres kirken.²³ Hertil områderne 5, 6 og 8.

Renser vi billedet yderligere, hvilket selvfølgelig bliver mere hypotetisk, kan man opfatte gård 8, dele af 9, 10 og måske 11 som en oprindelig tofte, hvis udstrækning vi ikke kender. Skal de fire tofter have adgang til fort, er det tænkeligt, at dele af areal 2 på fig. 6 indgår heri. Dette billede er gengivet på fig. 7.

Der er to muligheder for at forstå de udgravede levn på tofte 9-10 afhængig af den arkæologiske fortolkning af sporene efter bygningslevn i undergrunden, nemlig om de arkæologiske levn udgravet 1993-94 repræsenterer resterne af en 1000-1100 tals gård-enhed eller ej.

for toft 9-10 er landsbyens ekspansion fastlagt til at starte i 1200-tallet. Hvis dette er rigtigt, skal der på toft 8 ligge rester af middelaldergårde samt levn fra den aller ældste landsby.

2) Hvis billedet på fig. 7 er rigtigt, har vi senest i begyndelsen af 1100-tallet og muligvis før, etableret en landsby med fire gårde. Toftestørrelsen kender vi selvfølgelig ikke, men det fremlagte billede er ikke urimeligt. På dette tidspunkt er landsbyen således »fikseret«. Men gårdene flytter rundt på de enkelte tofter. Sporene i undergrunden på det udgravede areal bliver hermed forståelige. På et givet tidspunkt (i 1200-tallet) »fikses« gården med pladsskontinuitet de efterfølgende århundreder. Hændelsesforløbet i forhold til den formodede dyrkningshorisont, som er bevaret under 1200-tals kulturlagene, er da resultat af, at man enten opfører sin 1100-tals gård på allerede dyrket mark. Eller der er tale om etablering af store gårdsanlæg med store tofter, hvor den første bosættelse både bygger og dyrker inden for selve toftegrænsen – måske i en vekselvirkning.

Det historisk kendte landsbybillede i Tårnby repræsenterer også to forskellige landsbyprincipper. Fortelandsbyen som den ældste. Denne har formetlig karakter af en samling på fire gårde hver på sin store tofte med en forte i midten. Rækkelandsbyen er et yngre billede, som repræsenterer en på forhånd ordnet plan i form af rækken. Hvornår og hvordan denne udvikling sker ved vi ikke.²¹ Der kan både være tale om en gradvis udvikling, men gård-rækkens regelmæssighed associerer snarere til en samlet mere voldsom regulering måske i forbindelse med en af de utallige brande, som er dokumenteret i landsbyen. Tårnby landsby afbrændes således af svenskerne d. 10. oktober 1658. Overleveringen siger, at stort set hele landsbyen lægges i ruiner bort-

set fra kirken.²⁵ Muligvis benytter man lejligheden ved genopbygningen af landsbyen i 1659-60 til at regulere gårdenes placering, hvorved rækkelandsbyen opstår. Dette billede behøver altså ikke være mere end knap 30 år gammelt, da landsbyen registreres i 1680'erne. Der er imidlertid ingen hindring for, at billedet også kan være adskillige hundrede år ældre.

De arkæologiske udgravninger af 12-13-1400-tals levnene på matrikel 3-4 og 61 viser således ikke, hvornår Tårnby landsby »fikses«. Udgravningerne giver en datering af, enten hvornår landsbyen sprænger sine »oprindelige« rammer. Eller udgravningerne afspejler den labile gård på den stabile tofte, og hvornår gården fikses på toften (1200-tallet). Derimod kan aktivitetssporene i under

8. Liebgott 1979 & 1989 s. 315.
9. Følgende matrikelnumre berøres: 3^a, 4th, 4th, 4th, 61^a, 61^b, 61^c, 61^d, og 54^b.
10. Dette skel er et resultat af et mageskifte fra 1858, se Frandsen 1989 s. 43.
11. De zoologiske bestemmelser i 1993 er venligst foretaget af Tove Hatting og Knud Rosenlund, Zoologisk Museum. Inge Bødker Enghoff har i efteråret 1994 yderligere foretaget et pilotprojekt til belysning af materialets kvalitet; se Kristiansen 1994 s. 106-111.
12. Et pilotprojekt har vist gode bevaringsforhold for makrofossiler, se Robinson i Kristiansen 1994 s.112.
13. Sammenlign Hoff & Jeppesen 1994 s. 166.
14. Sammenlign Hoff 1990 s. 27, idet grøfterne da afgrænser hovedtoften eller hustofte. Grøfter som formelle grænsedragninger er for nyligt berørt i Engberg & Kieffer-Olsen 1992 s. 175.
15. Se f.eks. Madsen & Petersen 1983 s. 13, Siemen 1990 s. 68 & 1991 s. 75, Rasmussen 1990 s. 43, Tornbjerg 1991 s. 89.
16. Sammenlign f.eks. Jørgensen 1989 s. 8.
17. Frandsen 1983 s. 16 & fig. 4 og Kristiansen 1994 s.29 f.
18. Ansvarlig arkæolog for disse udgravninger er Eliza Fønnebech-Sandberg, J.nr. SØL 411.
19. Porsmose 1987 s. 13.
20. Retrospektive analyser ud fra jordforholdene er med udbytte brugt af Arne Thorsteinsson på de færøske bosættelsesforhold, se f.eks. Thorsteinsson 1981. I Riddersporre 1988 er der ligeledes foretaget en meget inspirerende retrospektiv analyse.
21. Udgravningerne er indmålt i system 34 med totalstation og vil senere blive koblet sammen med såvel de moderne matrikel-skel som det digitaliserede matrikelkort. Det recente matrikel-skel mellem 9 og 10 er et resultat af mageskiftet i 1850'erne.
22. Jævnfør Vorbasse på ca. 5000 m², Hvass 1984; Lishbjerg på 100 gange 140 m², Jeppesen & Madsen 1990 s. 304 og Varpelev på 6500 m², Tornbjerg 1991 s. 84.
23. Jævnfør Lishbjerg, Jeppesen & Madsen 1990 s. 289 f.
24. I Allerup ved Esbjerg er der ligeledes konstateret ret voldsomme ændringer af de middelalderlige gårdes placering

- Moltke, Erik et al.: Danmarks Kirker III bd. 1, S. 278-305. 1994.
- Porsmose, Erland: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.kr. fødsel. I-II. 1981.
- Landbebyggelse. Da klinger i muld.... 25 års arkæologi i Danmark. S. Hvass & B. Storgaard red. S. 264-267. 1993.
- Rasmussen, Ulla Fraes: Karlstrup voldsted. En stormandsgård ved Karlstrup kirke sammenlignet med andre middelalderhuse. Årbog for Køge Museum 1991. 1992. S. 47-64.
- Riddersporre, Mats: Settlement Site – Village Site. Analysis of the toftstructure in some Medieval villages and its relation to Late Iron Age settlements. A preliminary report and some tentative ideas based on Scanian examples. Geografiska Annaler. Series B. Human Geography. Vol. 70B. Number 1. 1988. S. 75-85.
- Siemen, Palle: Toftegrænser i det middelalderlige Allerup. Mark og Montre 1990. S. 68.
- Middelalder i Tjæreborg og Allerup. Mark og Montre 1991. S. 74-83.
- Thorsteinsson, Arne: On the Development of Faroese Settlements. Proceedings of the Eight Viking Congress 1977. 1981.
- Tornbjerg, Svend Åge: Varpelev gennem 2000 år. Rapport for et arkæologisk rekognoscerings- og udgravningsprojekt i Varpelev ejerlaug. Årbog for Køge Museum 1990. 1991. S. 75-94.